

Американські та німецькі «корені» системи природоохоронних територій України

О. В. Василюк

Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ, Україна)

The American and German “Roots” of the System of Nature Conservation Territories in Ukraine. — **Vasyliuk, O. V.** — The creation of protected areas in Ukraine (the modern official definition is “objects and areas of the natural reserve fund”) has started in 1919. The present article deals with the issue of origin of institutional nature protection in Ukraine. It was substantiated that ideas for creating conservation areas, the protected status of which is granted by the state, were initially based on the Western experience. The American model was used in creation of the very first conservation areas in Ukraine, while the first environmental public authorities such as the Commission for Natural Monuments Protection at the Agricultural Science Committee (1919) and the Ukrainian Committee for Nature Monuments Protection (1926) were created according to the German model. However, the Western model was not fully implemented neither in the days of the Ukrainian People’s Republic nor during the Soviet period. Consequently, the network of conservation areas in Ukraine was formed in a different way than in other post-Soviet countries.

Key words: conservation biology, nature protection, nature reserves, national parks, Mykola Charlemagne, history of nature protection.

Вступ

В цьому дослідженні ми говоримо про заповідну справу як про правовий механізм надання природоохоронного статусу цінним природним територіям (тобто нами не розглядаються безумовно позитивні ініціативи щодо охорони приватних земель поміщиками часів Російської імперії, або обмеження природокористування в час княжої доби). Також ми говоримо про історію заповідної справи, спряжену з темою формування української державності (відтак, більш ранні ініціативи, які відбулись в часи Російської імперії, розглядаємо на рівні з іноземними — лише в тому разі, коли на них безпосередньо опираються українські діячі охорони природи досліджуваного нами періоду).

Попри позицію, що опублікована у більшості попередніх досліджень на цю тему, заповідна справа в Україні, з моменту проголошення незалежності 1917 р., не є прямим спадкоємцем ідей, започаткованих у Російській імперії, хоча багато таких ідей, і особливо напрацювання Г. А. Кожевнікова та А. П. Семенова-Тянь-Шанського, дійсно знаходились в авангарді тогочасної природоохоронної думки. Натомість вона успадкувала західні традиції в часи Російської імперії. Заповідна справа в Україні має два основні корені, що вплинули на її заснування в роки Української Народної Республіки, — американський і німецький. Завдяки цьому, а також у зв’язку з появою в складі УРСР західних областей, що раніше перебували у складі європейських країн, у радянський період розвиток мережі ПЗФ в Україні відбувався дещо іншим шляхом ніж у РСФСР та інших радянських республіках.

Гетьманський уряд 1918 р. утворив урядовий орган, відповідальний за охорону природи — Відділ охорони пам’яток природи Міністерства земельних справ УНР (Шарлемань, 1918) був створений після доповіді М. Шарлеманя на Першому всеукраїнському агрономічно-економічному з’їзді (Труди..., 1917), у січні 1918 р. (Шарлемань, 1921) «за німецьким зразком» (Шарлемань, 1918). Відділ добився ухвали директиви про охорону всіх без винятку залишків степу, та припинення вирубування Голосіївського лісу в Києві. Директива містила також ухвали про початок створювання музею пам’яток природи (Шарлемань, 1918). На превеликий жаль, утворити мережу громадських організацій на підтримку цієї інституції на той час не вдалось, хоча 1916 р. М. Шарлемань закликав створювати на німецький манер «Товариства любителів

Corresponding author address: Vasyliuk Oleksiy; I. I. Schmalhausen Institute of Zoology, NAS of Ukraine; Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv, 01601 Ukraine; e-mail: vasyliuk@gmail.com

природи»: «Чим більше їх буде — тим краще. Такі товариства повинні покрити своєю мережею безкрайній простір нашої країни. Якщо в кожному повіті буде таке товариство — добре, якщо в кожній волості — ще краще» (Шарлеман, 1916: 4).

У 1918 році коштом гетьманського уряду відбулася Попередня нарада природників України. З матеріалів наради стає зрозуміло, що більшість природничих товариств переймаються питаннями реабілітації України після революції, ініціюванням природоохоронного законодавства, а також переорієнтацією природничої науки на українську мову та наближення її до української культури (Вісті ..., 1918).

Саме цією нарадою починається відлік у діяльності державних органів в Україні в питаннях створення природоохоронних територій. З виступу Л. Портенка «Про діяльність природоохоронного відділу Міністерства земельних справ» зрозуміло, що станом на 1918 рік це був дуже слабкий орган, який погано уявляв свої можливості (в умовах відсутності законодавства) у справі охорони пам'яток природи. З іншого боку, досліджуючи діяльність цього органу, бачимо що вона була орієнтована в основному на інвентаризацію пам'яток природи за німецькою схемою. У рукописі виступу Л. Портенка читаємо: «*Позаяк уряд агітував за розпашку кожного кроку землі, треба було подбати про захист цілини і з цього приводу на нараді при відділі постановили про нерозпашку усіх відомих частин цілини, яку б велику площу вони не займали б, а потім — про організацію в великому масштабі докладного дослідження цілиних частин степу і лісостепу... Після доповіді М. Біляшівського про місцевості, цікаві в ландшафтному відношенні, було ухвалено доручення йому скласти комісію для вирішення питання про вироблення законопроекту про охорону цікавих ландшафтів (по прикладу пруського), про інвентаризацію найбільш художніх ландшафтів. Проф. П. Тутковським складено анкету, яка змогла дати матеріал для інвентаризації пам'яток природи. Коли ми перейдемо до нашої сумної дійсності, то треба посвідчити, що за стінами відділу і комісії кінчались діяльність і наміри» (ІР НБУ, Ф. Х. № 171. Арк. 6). Відділ звертався особисто до лідерів у питанні популяризації ідей заповідної справи — В. Талієва, Ф. Фальц-Фейна, Г. Кожевникова, І. Бородіна та Г. Конвенца напередодні наради, проте жодної відповіді не отримав.*

З доповіді В. Талієва «Охорона природи на Україні та в Росії» відомо, що учасники наради орієнтувались передусім на західні ідеї і вважали, що американський і європейський підходи до охорони природи мають розвиватись в Україні одночасно: «Є дві течії в охороні природи: американська і англо-саксонська, або краще — німецька. Американський напрямок має масштаб... національні парки Сполучених Штатів Північної Америки мають велику площу, котра разом є розміром трохи менша ніж вся Харківська губернія. Німецький напрямок, батьком якого є професор Конвенц, передбачає менший масштаб і пристосований до умов дуже заселеної Європи... Через заселеність України нам доведеться в більшості додержуватись методу Конвенца» (ІР НБУ, Ф. Х. № 175). Втім, обрати єдиний шлях в якості взірця природоохоронці в Україні не змогли. Зоолог М. Шарлемань, зокрема, зазначав: «Якими шляхами піде далі історія охорони природи на Україні, тепер, звичайно, сказати не можна, бо досі організація цієї справи в нас перебуває в зародковому стані» (Шарлемань, 1921: 48).

Дійсно, більшість публікацій, присвячених питанням охорони природи, з 1912 до 1926 р. не обходилися без наголосу на німецьких і американських успіхах в охороні природи (чимало публікацій лише цим і обмежувались). Щоправда, взірцеві моменти німецької практики охорони пам'яток природи супроводжувались рясними посиланнями на конкретні праці Г. Конвенца, в той час як американські приклади озвучувались лише в якості вказівки на масштаби національних парків США та найбільш привабливі природні об'єкти, розміщені в них. Виняток становить книга М. Шарлеманя «Охорона природи», видана 1921 р., в якій автор робить огляд природоохоронних територій всього світу і зазначає щодо кожної режими охорони та мету створення таких природоохоронних територій (Шарлемань, 1921).

Німецькі «корені»

Піонер європейської охорони природи Г. Конвенц мав значний авторитет серед природолюбів початку ХХ століття. Саме йому належить запровадження поняття «пам'ятки природи» в сучасному розумінні. За ініціативи Г. Конвенца 1906 р. в Пруссії було утворено перший у Європі урядовий природоохоронний орган — Державну комісію по охороні пам'яток природи, започатковано рух на захист пам'яток природи, видання каталогів, фотоальбомів та карт пам'яток природи (Шарлемань, 1932).

Г. Конвенц вважав, що витвори природи є такими ж пам'ятками як і рукотворні шедеври. Такими він передусім називає камені, скелі, сліди руху льодовиків, вікові дерева. Також пам'ятками природи, на його переконання, є цілісні природні ландшафти з їх ґрунтовим покривом, водотоками та озерами, характерними рослинами і тваринним світом, а також — окремі особини останніх. При цьому — штучно насаджені дерева та композиції з них, якими б цікавими самі по собі вони не були, — не вписуються в поняття «пам'ятка природи». Також, на його думку, поширені в одному регіоні явища та види в інших місцях, де вони є рідкістю — стають пам'ятками природи (Convents, 1911). У своїй книзі «Загроза пам'яткам природи і пропозиції щодо їх охорони» Г. Конвенц пояснив поняття пам'яток природи, детально перелічив всі форми господарської діяльності в Німеччині, що могли зашкодити пам'яткам (в тому числі з рясними прикладами конкретних об'єктів) та подав детальні пропозиції по інвентаризації пам'яток та налагодженню роботи державних органів усіх рівнів у справі охорони пам'яток (Convents, 1911). У книжці згадуються навіть приватні землевласники та університети, інвентаризацію пам'яток поряд з якими Конвенц вважав пріоритетною задачею, оскільки це полегшить їх подальше вивчення. Також він детально описав необхідність виготовлення точних схем розміщення пам'яток із їхніми межами та загальних карт із вказівкою щодо розміщення окремих об'єктів. У книжці запропонована гнучка система охорони цінних природних територій і об'єктів на землях різної форми власності. Щодо пошуку пам'яток природи Г. Конвенц надав детальні рекомендації, що саме можливо виявити на топографічних картах різного часу, виданих в різних країнах.

На думку Г. Конвенца, природоохоронна діяльність має складатися з трьох основних напрямків: інвентаризація пам'яток, їх охорона та оповіщення населення про їх охоронний статус (Conwenz, 1900; 1904). Започаткована Г. Конвенцем концепція, у практично незмінному вигляді реалізована у природоохоронному законодавстві більшості європейських країн, в тому числі й України.

Українські природоохоронці ознайомились з ідеями Г. Конвенца завдяки діяльності члена Російського імператорського географічного товариства І. Бородіна. Як і Конвенц, Бородін шукав у охороні пам'яток природи наукову доцільність. *«Створення захисних ділянок надзвичайно важливо і з метою педагогічною, оскільки забезпечує наявність об'єктів для наглядного вивчення природи».* *«Що стосується строго наукового значення захисних ділянок, то навряд чи варто про нього поширюватися. Такі ділянки зберігають нам об'єкти для подальшого, часто ледь початого дослідження, і дають незамінний матеріал для вирішення багатьох суперечливих питань ботанічної географії, висунутих наукою останнім часом, як наприклад питання про природну зміну рослинних формацій, про роль людини тощо»* — писав він у 1910 році (Бородин, 1910: 316). У статті 1914 р. Є. Єреміна, змальовуючи світові тенденції розвитку природоохоронного руху, також наголошувала на науковому значенні пам'яток природи. Вона підкреслила, що *«Лише в місцях, до яких ще не торкнулись промисловість і сільське господарство, зберігся первісний рослинний світ — його зникнення залишить дослідника природи без однієї з головних основ для його роботи: можливості спостереження природних умов існування окремих видів і цілих угруповань»* (Єреміна, 1912: 7).

За ініціативою І. Бородіна 1912 р. при Російському географічному товаристві була створена Постійна природоохоронна комісія (далі — Комісія). Від України до її складу увійшли засновник Асканії-Нова Ф. Фальц-Фейн і харківський ботанік В. Талієв. Ідея створення такої

комісії також не виникла на порожньому місці, у своїй структурі вона побудована за схемою, описаною Конвенцом, щоправда не мала представництв на місцях. Комісія існувала на кошти Головного управління землевпорядкування і землеробства та приватні кошти Ф. Фальц-Фейна (Гнатів, 2011).

І. Бородін пропонував побудувати систему природоохоронних комітетів у губерніях як мережу відділень Російського географічного товариства, запозичивши її схему з системи природоохоронних організацій, побудованої 1906 р. в Німеччині.

«Ми вже зрозуміли необхідність охороняти пам'ятники нашої старовини; час нам перейнятися свідомістю, що найважливішими з них є залишки тієї природи, серед якої колись складалася наша державна міць, жили і діяли наші предки. Розгубити ці залишки було б злочином», — писав І. Бородін. — «Скільки-б захисних ділянок не влаштували у себе наші сусіди, вони не можуть замінити наших майбутніх заповідників . . . Це також уніками, як картини, наприклад, Рафаеля, — знищити їх легко, але відтворити немає можливості» (Бородин, 1910: 316). Бородін також зазначав, що створення «захисних ділянок» (так він переклав «пам'ятки природи» Конвенца) надзвичайно важливе в педагогічних цілях, розглядаючи їх, як наглядний об'єкт вивчення природи. Він припускав, що у майбутньому вони відіграватимуть надзвичайно велику роль для науки, в якості «об'єктів щойно розпочатого вивчення».

На початку ХХ століття в царській Росії (а пізніше — в УНР, УРСР) питання охорони природи хвилювали лише вузьке коло інтелігенції і зовсім не цікавили ані населення, ані держслужбовців, про що також неодноразово згадувалось у публікаціях того часу. Тому довгий час ніхто не займався створенням природоохоронних територій на території України. Юридична можливість для цього існувала лише в рамках мисливського законодавства Російської імперії, що включало закон № 304 від 30 жовтня 1916 р. «Про встановлення правил щодо мисливських заповідників» (Соловьев, 1918). Згідно з цим Законом, міністрові землеробства надавалось право утворювати на землях єдиного володіння казни заповідники для збереження і розмноження мисливських і промислових звірів і птахів (Соловьев, 1918). На території України закон не був реалізований взагалі.

Розробка власного законодавства про охорону природи лишалась центральною ідеєю для лідерів природоохоронного руху. На початку 1917 р. член Комісії С. Завадський оприлюднив проект закону про охорону пам'яток природи (Талиев, 1917). Законопроект вперше визначив поняття заповідності як охоронного статусу, а не абстрактного поняття, на кшталт «дикий». Зокрема, у законопроекті зазначається, що *«Для збереження пам'яток природи в недоторканності, може бути присвоєна заповідність як безпосередньо земельним ділянкам, так і окремим породам, особинам і предметам тваринного і рослинного царства в поєднанні із земельними ділянками під цими породами, особинами і предметами, або без такого поєднання»* (Талиев, 1917: 1161–1162). У цих випадках породи, особини і предмети іменуються «заповідними», а згадані ділянки обох видів «заповідниками». Заповідники мали бути визнані майном невідчужуваним, нероздільним і таким, що не може бути переведене в інший вид угідь. Заповідані окремі об'єкти живої і неживої природи визнаються такими, які заборонено знищувати і пошкоджувати. Члени Комісії прагнули інституалізації заповідної справи та переведення її в площину законодавства. При цьому вони не відкидали того, що деякі природні території охороняються приватними землевласниками. Звісно, таке визнання значною мірою було підкріплене наявністю у складі Комісії засновника «приватного заповідника» Асканія-Нова — Ф. Фальц-Фейна. Втім, цей проект, як і інші напрацювання Комісії, так і не став законом у зв'язку із революцією 1917 р.

Фактично Комісія заклала всі базові основи заповідної справи та припинила роботу у 1918 р.

Більш ґрунтовно, ніж у праці Завадського, уявлення Комісії про зміст заповідної справи містить доповідь Д. Соловйова «Типи організацій, що сприяють охороні природи» на спеціальній нараді Комісії про охорону природи в Росії у зв'язку з майбутньою земельною реформою (1917, опубліковано в 1918). У доповіді вперше подана детальна концепція заповідної

справи, яка в більшості лишається незмінною досі. Документ містить до посилання на американський і німецький досвід. Наприклад, Соловйов пише: «Американський досвід вчить нас також тому, що часто тварини, опинившись в таких сприятливих умовах існування, які є у заповідниках, розмножуються настільки, що викликає необхідність відстрілу або переселення». Водночас, практично цитуючи Г. Конвенца, він зазначає інше: «Завідування заповідником у своїх руках, на особливих умовах, але вже під вищим контролем державної влади. Право вивчення і розпорядження заповідниками — пам'ятками природи має бути надано якомусь науковому органу, як, наприклад, «Комітету з охорони пам'ятників природи» (Устава..., 1929: 1).

Попри те, що пряма реалізація напрацювань Комісії була здійснена, і особливо на території України, вона задала напрямок для всього подальшого розвитку заповідної справи. Стосується це і України, адже, чимало ідей Комісії надалі стали частиною основи діяльності українських діячів заповідної справи. Говорячи про участь українських природоохоронців у концептуальних розробках Комісії, варто згадати документ, підготовлений В. Талієвим: «Загальні положення про важливість охорони пам'яток природи». В. Талієв запропонував створити центральний та місцеві урядові органи з охорони природи — призначити комісарів з діячів охорони природи. Завданням комісарів мало бути обстеження та інвентаризація пам'яток природи. На таку діяльність та на пропаганду охорони природи мають бути асигновані державні кошти. Кількома роками пізніше запропонована структура природоохоронних органів «за Конвенцем» була реалізована при створенні Українського комітету охорони пам'яток природи. Особливо цікавим є п. 5, в якому В. Талієв наголосив на необхідності забезпечити тимчасову недоторканність пам'яток природи, що виявлені комісарами, але ще не отримали охоронного статусу (Грама, 1995).

По завершенню згаданої вище наради природників, 1918 р., В. Талієву, найбільш ознайомленому з діяльністю Г. Конвенца та І. Бородіна, було доручено розробити власний, український законопроект про охорону природи. За лічені тижні проф. В. Талієв склав та надіслав до Міністерства земельних справ проект закону про охорону природи. Проте закон так і не був прийнятий (Закон... 1918).

В основу законопроекту В. Талієв покладав західний досвід, про що свідчать рукописи його доповіді на нараді природників: «Охорона природи в Україні, Росії та в інших країнах», в якій він пропонує інституційний шлях формування природоохоронної галузі для України:

- «1) Охорона природи є питанням невідкладної важливості і має національне і народногосподарське значення;
- 2) задачі охорони природи повинні бути прийняті до уваги при вирішенні земельного питання;
- 3) при розробці законів про лісівництво, полювання і риболовлю мають бути враховані інтереси наукової охорони природи;
- 4) для можливого втілення у життя охорони природи необхідна термінова розробка загального закону про охорону пам'ятників природи і створення національних парків (заповідних ділянок);
- 5) для здійснення нагляду за впровадженням охорони природи і пропаганди ідей охорони природи необхідно створити центральні і місцеві органи влади — інспекторівобрати з числа осіб, відомих своєю діяльністю з охорони природи;
- 6) як на утримання органів влади, так і на пропаганду ідей охорони природи і реалізацію їх у житті урядом мусять виділятися відповідні кошти;
- 7) ознайомлення з ідеями охорони природи має бути введено до програм училищ та середніх шкіл, а також до програм вчительських курсів, семінарій та інститутів
- 8) розробку законопроекту доручити Київському Обласному комітету з охорони природи» (Протокол..., 1918).

Американські «корені»

Ініціаторами залучення американського досвіду до формування природоохоронного законодавства України в УНР були зоологи М. Шарлемань та Г. Бризгалін. У Харкові 1919 р. під редакцією М. Шарлеманя вийшла книжка Г. Бризгаліна та Б. Захарова «Что такое национальные парки и для чего они учреждаются?», в якій автори описали історію створення перших національних парків та подали огляд існуючих нацпарків США, Канади, Південної Америки, Австралії, Нової Зеландії, Африки та Західної Європи.

Автори наголосили на раціональному західному підході до створення нацпарків в якості науково-природоохоронних установ, що зберігають еталони зникаючих екосистем. Прикладом таких Г. Бризгалін та В. Захаров називали українські цілинні степи: «З їх розоранням назавжди залишаться без відповіді чимало наукових питань». Автори вже 1919 р. висловили пропозицію підходу, нині названого еколого-географічним, зазначаючи, що «З точки зору інтересів науки, загибель ділянок природи, ґрунтуючись на яких можна було б відновити її минуле, повинна стримуватись всюди, де це не нашкодить на неподоланні перешкоди з боку практичного життя. . . Необхідно мати на увазі, що природа кожної місцевості має свої особливості, тому бажаним є створення цілої мережі національних парків і заповідників» (Бризгалін, 1919: 10). Автори наголошували, що збереження ділянок незайманої природи має пряме відношення до народного господарства. Так, для раціонального лісівництва необхідно мати можливість вивчення ділянок первісних лісів, а для орного землеробства — мати ділянки дикої цілини.

Посилаючись на американський досвід, автори книжки припускали, що мережа нацпарків має стати ілюстрацією для вивчення природничої історії та для виховання патріотичних почуттів. Національні парки мають оберігати пам'ятники національної історії, «роблячи останню більш живою, яскравою, відчутною».

У книжці детально описано, яким чином працюють національні парки у США, від створення до нюансів охорони та екскурсійної діяльності; приділено увагу першим потугам створення заповідних територій в Росії та на Україні (автори називають перші заповідники Росії «спробами створення національних парків»). Пропонується з числа приватних та монастирських земель створити мережу менших за площею, ніж нацпарки, заповідників. Для державних конезаводів та дослідних сільськогосподарських станцій автори рекомендували створювати «заповідні степові ділянки», як аналог тодішніх мисливських заказників.

Інші автори також подекуди схилились до американського сценарію формування заповідної мережі. Так, посилаючись на працю А. Браунера 1923 р. (Браунер, 1923), А. Костюченко наголошував на прикладі США і Канади у створенні мережі національних парків як на взірці. (Костюченко, 1926). З Єллоустонського національного парку розпочинав перелік прикладів світових заповідних територій і Юрович 1927 р. (Юрович, 1927). Чимало інших авторів публікацій у період УНР та перші роки УРСР посилаються на досвід США. «Де ж нам навчатись раціональній постановці справи охорони природи, як не в Америці — класичній країні заповідників і національних парків?» — писав І. Пузанов (Пузанов, 1928: 11). С. Северцов вважав, що російський термін «заповідник» в цілому відповідає американському терміну «National Park» або німецькому «Naturschutzgebiet» (Северцов, 1929). С. Білозеров у своїй статті «О национальных парках» (Белозеров, 1928) 1928 р., взагалі ототожнював поняття «національний парк» і «заповідник». При цьому ні для радянських заповідників ні для західних національних парків у 1920-х не існувало інституту функціонального зонування території, тому відмінні в наш час, заповідники і нацпарки в 1920-х рр. дійсно виглядали мало відмінними поняттями.

На початку ХХ ст. відбулась лише одна вдала спроба створення національних парків. Більше того — саме національним парком був перший природоохоронний об'єкт, створений в УНР. Вже 1919 р. в Україні офіційно оголосили «народний заповідний парк» (Шарлемань, 1919) «Асканія-Нова», який потім помилково почали називати «першим заповідником». Створення природоохоронної території саме з такою назвою мало відношення до постаті М. Шарлеманя,

що розробляв декрет про його створення (Борейко, 1995). Ще 1914 р. у своїх перших природоохоронних публікаціях він використовував термін «народній заповідний парк» (Шарлемань, 1914). Своєрідний переклад терміну «National Park» є цілком природним для того часу, оскільки більшість понять, яким в сучасній Україні додають прикметник «національний» в часи УНР вживались із прикметником «народний». Таким чином, перший природоохоронний об'єкт, оголошений в УНР, був саме національним парком в сучасному розумінні слова та відображав американський підхід до охорони природи. На користь цієї гіпотези говорить і висловлювання самого Шарлеманя. У 1932 р. він писав, що *«не можна вважати за заповідник Біловезьку Пущу — місце, де полювали царі, або приватні маєтки Потоцького, Радзівілла, Канніста та Фальц-Фейна»* (Шарлемань, 1932: 105).

Разом з тим, пропозиції запровадження нинішнього уявлення про зонування нацпарків знаходимо у праці Д. Зайцева 1927 р., хоча поняття «національний парк», або «зонування» сам автор не використовує. У журналі «Краєзнавство» він публікує нарис про о. Хортиця, пов'язаний з Дніпробудом і очікуваним перетворенням прилеглої до острова заплави на водосховище. Він з сумом констатував, що пропонувати повне заповідання острова запізно, адже по обидва береги від нього буде розкинуте велике місто, а через острів пройде залізниця. Проте висловлював думку, що частину острова можна зробити облаштованим парком для відвідувачів, а решту зробити «заповідними дільницями» (Зайцев, 1927).

Втім, реально національні парки на території радянської України не створювались. За межами її, але вже у межах сучасної України перший національний парк був створений у 1936 році розпорядженням митрополита Андрея Шептицького на схилах Горганських вершин — Гропа, Паренки та Канюсяки та був названий «Український природний парк» (Стойко, Копач, 2013). У післявоєнні роки парк був вирубаний, а ідеолог його охорони А. П'ясецький — розстріляний у 1942 р. Гестапо у Львові (П'ясецький, 1937), після того як виступив проти німецьких вирубок у заповіднику (Горошко, Дудок, 1992). У Львівській республіканській бібліотеці НАН України ім. Стефаника література про нацпарк потрапила серед іншої «націоналістичної» у спецфонди, тому довгі роки взагалі не було інформації про те, що в Україні ще у довоєнний період існував національний парк (Борейко та ін., 1996).

Поява власного природоохоронного законодавства в УРСР

16 червня 1926 р. Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом і Радою народних комісарів УРСР було затверджене «Положення про пам'ятники культури і природи» (Охорона..., 1927). Воно стало першим законодавчим актом України в галузі заповідної справи та головним надбанням природоохоронної громадськості України 1920-х рр. Документ стосувався одночасно як пам'яток природи так і пам'яток культури. Положення визначало підпорядкування пам'яток природи Народному комісаріату просвіти (НКП), процедуру та повноваження створення заповідників і пам'яток природи на республіканському і місцевому рівнях. Примітно, що значною мірою документ був направлений на масштабне виявлення та заповідання пам'яток. Пам'ятки республіканського значення за подачею НКП УРСР затверджувалися РНК УРСР, місцевого значення — окружними виконкомом (п. 5–9). На республіканські пам'ятники кошти відпускав НКП УРСР, на місцеві — його органи на місцях (п. 19–21). Пам'ятки, що мають особливе значення, а також сади і парки наукового та історично-мистецького значення могли бути оголошені постановою РНК УРСР заповідниками, кожен з яких управлявся згідно з окремо затвердженим положенням (п. 17). Щодо природних об'єктів, то згідно з Положенням, НКП розробляв відповідні законопроекти в сфері поводження з пам'ятками; організовував експедиції з виявлення пам'яток; розглядав справи про реквізицію пам'яток; стежив за станом охорони пам'яток державними установами, громадськими організаціями та приватними особами; реєстрував пам'ятки та розподіляв їх за категоріями; складав плани наукового обстеження та вивчення пам'яток (п. 2).

Важливим ідеологічним моментом, закладеним у Положенні 1926 р. і втраченим до сьогоднішнього дня, є п. 8, в якому зазначено (збережена орфографія оригіналу), що «Усі пам'ятники культури і природи, що є на території УРСР і мають наукове, історичне або мистецьке значіння, підлягають реєстрації...», та п. 9: «Установи, організації і приватні особи, що у віданні їх є пам'ятники культури і природи, які мають наукове, історичне або мистецьке значіння, не зареєстровані перед виданням цієї постанови, мусять зареєструвати їх в Органах Народного Комісаріату Освіти...» (Устава..., 1929: 1). Таким чином, реєстрація пам'яток природи здійснювалася за фактом їх наукової цінності, не залежно від форми користування або власності.

Детальне пояснення тогочасним уявленням про класифікацію природоохоронних територій виявляємо лише у 1932 році. За даними М. Шалита (Шалит, 1932), станом на 1932 рік природоохоронні території ідентифікувалися як «пам'ятки природи», що, в свою чергу, поділялися на державні заповідники та пам'ятки природи у вузькому розумінні.

Пам'ятками природи могли бути ліси, степи, болота, річки та їх заплави, озера, скелі та виходи гірських порід. Припускалися і рукотворні пам'ятки — ставки та парки. Тобто — 8 категорій ландшафтів. Шалит зазначав, що парки становлять інтерес для охорони природи лише в разі, коли вони мають виняткову наукову цінність (наприклад в разі, коли в насадженнях міститься значна частина екзотичних рослин-інтродуцентів). В разі, коли в місці розміщення пам'ятки збережено повний природний комплекс з усіма його компонентами — йдеться про *комплексні* пам'ятки природи. Коли ж частина компонентів втрачена — наголошується на окремому, що потребує охорони, компоненті і утворюються *спеціальні* пам'ятки — геологічні, гідрологічні, дендрологічні, зоологічні і орнітологічні зокрема. Охорона пам'яток покладалася на землекористувачів. Нагляд за станом охорони здійснював НКО.

Пам'ятки, що мали значну площу, на якій були добре збережені характерні для регіону краєвиди, називали Державними заповідниками. В заповідниках не припускалося будь-яке господарське використання і навіть проїзд. Тут була дозволена лише науково-дослідна робота, що не порушувала природний вигляд заповідника. В разі, якщо на певних ділянках заповідника дозволялася господарська діяльність, його територія поділялася на *абсолютно заповідні* ділянки та *часткові*.

В заповідниках функціонували науково-дослідні установи. З тієї причини, що науково-дослідні установи належали до відання Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, яка була є структурою НКЗС — заповідниками розпоряджається НКЗС. Решта природоохоронних територій є власне пам'ятками природи і знаходиться у віданні НКО. При цьому земля пам'яток могла належати будь-якій установі чи організації, що охороняє пам'ятку під контролем НКО. В окремих випадках міг утворюватись штат охорони пам'ятки.

Таким чином інституалізація заповідної справи 1926 р. не стала продовженням ідей Конвенца, Бородіна, Завадського, Соловйова та Талієва в системі категорій природоохоронних територій.

Втім, природоохоронці реалізували німецькі ідеї щодо формування науково-експертного органу з виявлення, інвентаризації та моніторингу пам'яток природи. Для допомоги НКП УРСР та його територіальним органам створено дорадчий орган — Український комітет охорони пам'яток природи (УКОПП). За правовим статусом це був міжвідомчий орган з науково-консультативними повноваженнями та окремими оперативними функціями (Присяжнюк, 2008). УКОПП складався з Головного інспектора охорони природи і чотирьох крайових інспектур. Хоча УКОПП був утворений у 1926 році, фактично почав роботу лише у 1928 році (20). «Устава про УКОПП» передбачала фінансування Комітету з надходжень від НКП, дотацій державних підприємств на спеціальні роботи та коштів від продажу видань УКОПП (Устава..., 1929).

Також протоколом № 46 (§ 11) від 24 грудня 1926 р. затверджено Інструкцію про організацію окружних і місцевих комісій охорони пам'яток культури та природи (Обіжник..., 1929).

Згідно з цим документом для сприяння УКОПП в окружних містах утворюються окружні комісії охорони пам'яток культури і природи, а в інших місцях — місцеві комісії охорони пам'яток культури і природи. Ініціаторами створення комісій були краєві інспектори (§ 1). Окружні комісії підпорядковувалися крайовим інспектурам. До складу комісій входили зацікавлені посадовці, науковці та активісти громадських організацій (§ 3).

Крім того, затверджена Інструкція про утворення мережі кореспондентів комітетів охорони пам'яток культури й природи (Обіжник..., 1926), згідно з якою, крайовий інспектор УКОПП мав повноваження надати звання «кореспондента охорони пам'яток культури й природи» найбільш активним громадянам, що сприяють роботі УКОПП (§ 2). Діяльність кореспондентів була добровільною і не оплачувалась (хоча і могла преміюватись) (§ 3). Кореспондентам рекомендувалося створювати гуртки «Друзів пам'яток культури й природи». Широке залучення населення до охорони природи торкалося навіть шкіл. Природоохоронці покладали великі надії на роль школи у виявленні і охороні пам'яток. За рекомендаціями циркулярного листа НКО, перед учителями шкіл було поставлено завдання разом з учнями розпочати вивчення природного середовища рідного краю з метою виховання у школярів свідомого, відповідального ставлення до природи, прищеплення необхідних навичок, спрямованих на її охорону та збереження. УКОПП розробляв маршрути екскурсій школярів до визначних пам'яток природи та культури України, вони здійснювалися з метою ознайомити дітей із місцевою природою. Член УКОПП В. Артоболевський підготував рекомендації для учасників подорожей «Охорона природи під час екскурсій» (Гнатів, 2011).

У виданнях УКОПП публікувалися анкети для збирання відомостей про пам'ятки природи. Анкети вперше в друкованих виданнях містять термін «заповідний фонд», під яким мається на увазі загальна сукупність пам'яток природи і інших територій, взятих під охорону (Охорона..., 1927). Примітно, що будучи заповненою, така анкета, містила всю необхідну інформацію для оголошення природоохоронних територій. Структура анкети відповідає сучасним уявленням про наукове обґрунтування створення об'єктів природно-заповідного фонду. Таким чином, кореспонденти УКОПП на місцях, заповнюючи такі анкети, надавали цілком достатню інформацію для підготовки матеріалів про оголошення рішенням НКП певних природних об'єктів пам'ятками природи (Шарлемань, 1932).

Описана організація роботи УКОПП копіює роботу Державної комісії з охорони пам'яток природи, заснованої 1906 р. в Німеччині.

Роки роботи УКОПП є періодом найбільшої активності і успішності заповідної справи в Україні, подробиці чого потребують висвітлення у окремій праці. Але у 1932–1937 рр. природоохоронна галузь пережила суворі репресії, які практично повністю знищили актив УКОПП. Після цього охорона природи в Україні втратила інституційну логіку та розвивалась за загальноприйнятою в СРСР схемою з 1934 р. і до цього часу.

Висновки

Науковці та громадські діячі, силами яких була започаткована природоохоронна справа в Україні, орієнтувались одночасно на два відмінні за змістом взірці природоохоронної роботи з Німеччини та США. За американським зразком 1919 р. був створений «народний заповідний парк» «Асканія-Нова». Проте у США на той час не існувало концептуального законодавства щодо заповідання природних територій. Тому природоохоронну галузь в Україні як державний інститут, 1918 р. пропонували розвивати за зразком вже діючої у Німеччині моделі, розробленої Г. Конвенцем, яка дозволяла максимально широко і ефективно долучати до охорони природи на державному рівні всіх бажаючих. Втім, поява власного природоохоронного законодавства відбулась вже за часів СРСР, 1926 р. Німецьку модель не було взято за основу. Проте українські природоохоронці створили громадський, дорадчий орган — Український комітет охорони пам'яток природи, побудований все ж за німецьким зразком, який успішно

пропрацював з 1926 по 1932 рр. Починаючи з 1932 р., розпочалось знищення української інтелігенції, яке охопило і природоохоронців, що призвело до руйнування напрацьованих попередніх років та втрати інституційної лінії, орієнтованої на західні взірці.

Література

- Conwenz, H. Forstbotanisches Merkbuch. Nachweis der beachtenswerten und zu schützenden urwüchsigen Sträucher Baume u. Bestände im Kgr. Preussen. kölet. — 1900–1907. — Bd. I–V.
- Conwenz, H. Die Gefährdung der Naturdenkmäler und Vorschläge zu ihrer Erhaltung— Berlin : Gebruder Borntraeger, 1904. — 207 s.
- Conwenz, H. Die Gefährdung der Naturdenkmäler und Vorschläge zu ihrer Erhaltung. — Berlin : Gebruder Borntraeger, 1911. — XV+207 s.
- Белозеров, С. О национальных парках // Записки Одеського товариства природознавців. — 1928. — С. 43.
- Борейко, В. Е. История заповедного дела в Украине. — Киев, 1995. — С. 33–34.
- Борейко, В. Є., Мельник, В. І., Грищенко, В. М., Листопад, О. Г. Гордість заповідної Київщини / Киевский эколого-культурный центр. — Київ : ISAR-Киев, 1996. — 112 с.
- Бородинь, И. Охрана памятников природы // Труды ботанического сада Императорского Юрьевского университета. — 1910. — Том 9. — С. 297–317.
- Браунер, А. А. Сельско-хозяйственная зоология. — Одесса : Госиздат Украины, 1923. — 435 с.
- Брызгалин, Г. А., Захаров, Б. А. Что такое национальные парки и для чего они учреждаются? — Харьков, 1919. — 95 с.
- Брызгалин, Г. Современное положение охраны природы в Германии // Охрана природы. — 1929. — № 4. — С. 116–122.
- Вісті природничої секції Українського наукового товариства. — 1918/1919. — Том 1, число 2. — С. 58.
- Гнатів, О. Роль наукових товариств у природоохоронному вихованні учнівської молоді (20–30 років ХХ століття) // Історико-педагогічний альманах. — Київ : Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини ; Всеукраїнська асоціація істориків педагогіки. — 2004. — Вип. 2. — С. 4–9.
- Горошко, М. П., Дудок, В. В. Андрій Пясецький // Український ліс. — 1992. — № 1. — С. 78–83.
- Грамма, В. Пророк у своїй Вітчизні // Ойкумена. — 1995. — № 1–2. — С. 150–154.
- Єремина, Е. В. Охрана памятников природы вь России и вь другихь странахъ // Природа. — 1914. — № 7–8.
- Зайцев, Д. Дніпробуд і Хортиця // Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 19–24.
- Закон про охорону природи // Вісті природничої секції Українського наукового товариства. — 1918–1919. — Том 1, число 1. — С. 18.
- Інститут рукопису НБУ ім. В. В. Вернадського. — Ф. X. — № 171 та № 175.
- Костюченко, А. Заказник Обиточенская коса // Украинский охотник и рыбовлов. — 1926. — № 10. — С. 6.
- Обіжник Укрнауки. — № 014248. — 5.04.1926.
- Анкета для збирання відомостей пор цілини // Охорона пам'яток природи на Україні. — 1927. — Збірник 1. — С. 78.
- Постанова ВУЦВК й РНК УСРР Про пам'ятники культури й природи // Охорона пам'яток природи на Україні. — 1927. — Збірник 1. — С. 85–89.
- П'ясецький, А. Українські карпатські парки // Наша Батьківщина. — 1937. — С. 111–113.
- Присяжнюк, О. М. Історія формування системи охорони пам'яток культурної спадщини в Одеській області (20–80-ті рр. ХХ ст.) // Інтелігенція і влада. — 2008. — Вип. 13. — С. 136–148.
- Протокол Народи Природників України від 3–6 серпня 1918 року // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. — 1918–1919. — Том 1, число 1. — С. 52.
- Пузанов, И. В Йеллоустоунском парке // Охрана природы. — 1928. — № 5. — С. 3–11.
- Северицов, С. А. Заповедники СССР // Охрана природы. — 1929. — № 2–4. — С. 16.
- Соловьев, Д. К. Типы организаций способствующих охране природы. — Петроград : Девятая Государственная Типография, 1918. — 45 с.
- Стойко, С., Конач, В. Сторіччя створення пралісових резерватів в Українських Карпатах. — Львів : Ліга-Прес, 2013. — 60 с.
- Талиев, В. Совещание об охране природы в Петрограде // Природа. — 1917. — № 11–12.
- Труди I Всеукраїнського Агрономично-Економічного З'їзду : 23–26 жовтня 1917 року у Києві. — Київ, 1917. — Том 1. Постанови З'їзду. — С. 22.
- Устава про Український комітет охорони пам'яток природи (УКОПП), затверджена на колегії Народного комісаріату освіти 25/III-1929 р. Укрголовліт, 2 ст., 1929. — № 19 ж // ІА НБУ ім. В. Вернадського. — Ф. 258, Оп. 1, № 21а. — Арк. 1 + зв.
- Шалит, М. Заповідники та пам'ятки природи України. — Харків, 1932. — С. 6.
- Шарлеман. Общества любителей природы в уездных городах и сельских местностях // Киевская земская газета. — 1916. — № 18. — С. 2–4.
- Шарлемань, М. «Асканія Нова» — перший народний заповідний парк // Вісті природничої секції Українського наукового товариства. — 1919. — Том 1, число 3/4. — С. 122.

Шарлемань, М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» // Вивчаймо природу краю : збірник статей про методи вивчання природи та збирання колекцій. — Київ, 1932. — С. 105—112.

Шарлемань, М. Охорона природи. — Київ : Державне видавництво, 1921. — С. 13.

Шарлемань, М. Хроніка. Про охорону пам'яток природи // Вісник Народного міністерства земельних справ. — 1918. — № 2. — С. 30.

Шарлемань, Н. Охрана природы // Киевская мысль. — 1914. — 7 марта, № 66.

Шарлемань, М. Охорона природи. — Київ: ДВОУ, 1921. — 50 с.

Юрович. Заповідники і заказники // Український мисливець та рибалка. — 1927. — № 12. — С. 19–20.

Американські та німецькі «корені» системи природоохоронних територій України. — Василюк, О. В. — Починаючи з 1919 р., в межах сучасної території України триває створення природоохоронних територій (сучасне юридичне визначення — «об'єктів та територій природно-заповідного фонду» (ПЗФ)). У статті розглядається питання про походження інституційного шляху охорони цінних природних територій в Україні. Обґрунтовується, що ідеї створення природоохоронних територій, яким державою надається охоронний статус, початково орієнтувалися на західний досвід. Перші природоохоронні території в Україні були створені за американським прикладом, а перші природоохоронні державні органи (зокрема Комісія з охорони пам'яток природи Сільськогосподарського наукового комітету 1919 р. та Український комітет охорони пам'яток природи 1926 р.), утворені за німецьким зразком. При цьому в повній мірі реалізувати західну модель не вдалось ні в роки Української Народної Республіки ні у радянський період. Завдяки цьому мережа природоохоронних територій в Україні сформована дещо іншим чином ніж у інших пострадянських країнах.

Ключові слова: заповідна справа, охорона природи, заповідники, національні природні парки, Микола Шарлемань, історія заповідної справи

Адреса для зв'язку: О. В. Василюк; Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, м. Київ, 01601 Україна; e-mail: vasyliuk@gmail.com